

LBRIS

We know
books

MIHAI ȘLEAHTIȚHI

IMAGINABILIS

O introducere în teoria
reprezentărilor sociale

Cuprins

Cuvânt-înainte	13
Partea întâi. Era reprezentărilor sociale.....	19
<i>Motto</i>	20
<i>Sinopsis</i>	22
<i>Concepte-cheie</i>	23
1.1. Secolul XXI și însemnele unei mari transformări sociale	24
1.2. Nevoia de o altă psihosociologie	29
1.3. Reprezentările sociale, o „tulburătoare temă de studiu“.....	35
1.4. Era reprezentărilor sociale	41
<i>Sinthesis</i>	58
<i>Referințe bibliografice și note</i>	60
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	143
<i>Glossarium</i>	146
Partea a doua. Statutul reprezentărilor sociale.....	149
<i>Motto</i>	150
<i>Sinopsis</i>	152
<i>Concepte-cheie</i>	153
2.1. Problema definirii reprezentărilor sociale	154
2.2. Abordări variind în funcție de autori și contexte	158

2.3. Câteva delimitări conceptuale necesare	163
2.3.1. Reprezentări sociale <i>versus</i> reprezentări cognitive	163
2.3.2. Reprezentări sociale <i>versus</i> reprezentări colective	166
2.3.3. Reprezentări sociale, opinii și atitudini	180
2.3.3.1. Reprezentări sociale și opinii	181
2.3.3.2. Atitudini și reprezentări sociale	182
2.3.4. Reprezentări sociale <i>versus</i> reprezentări științifice	184
2.3.5. Reprezentări sociale <i>versus</i> imagini simbolice	187
2.3.6. Reprezentări sociale <i>versus</i> cogniții sociale	189
2.3.7. Ideologie, valori și reprezentări sociale	191
2.3.7.1. Ideologie și reprezentări sociale	191
2.3.7.2. Valori și reprezentări sociale	196
2.3.8. Reprezentări sociale, <i>thêmata</i> și <i>nexus</i>	204
2.3.8.1. Reprezentări sociale și <i>thêmata</i>	204
2.3.8.2. Reprezentări sociale și <i>nexus</i>	212
2.4. Statutul reprezentărilor sociale	225
<i>Sinthesis</i>	227
<i>Referințe bibliografice și note</i>	230
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	246
<i>Glossarium</i>	251
Partea a treia. Obiectele reprezentării sociale	255
<i>Motto</i>	256
<i>Sinopsis</i>	258
<i>Concepte-cheie</i>	258
3.1. Discuții asupra obiectului reprezentării sociale	260
3.2. Criteriile de validare a obiectului reprezentării sociale	263
3.2.1. Contribuția lui S. Moscovici	263
3.2.2. Contribuția lui P. Moliner	264
3.2.3. Contribuția lui C. Flament și M.-L. Rouquette	265

3.3. Studiu de caz: liderii ca obiect al reprezentării sociale	267
<i>Sinthesis</i>	278
<i>Referințe bibliografice și note</i>	281
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	284
<i>Glossarium</i>	286
Partea a patra. Apariția reprezentărilor sociale	289
<i>Motto</i>	290
<i>Sinopsis</i>	292
<i>Concepte-cheie</i>	292
4.1. Mecanismul de obiectivare	295
4.2. Mecanismul de ancorare	304
<i>Sinthesis</i>	318
<i>Referințe bibliografice și note</i>	320
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	324
<i>Glossarium</i>	326
Partea a cincea. Structura reprezentărilor sociale	329
<i>Motto</i>	330
<i>Sinopsis</i>	332
<i>Concepte-cheie</i>	332
5.1. Nucleul central	335
5.2. Sistemul periferic	341
5.3. „Zonele mute“	348
<i>Sinthesis</i>	353
<i>Referințe bibliografice și note</i>	354
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	358
<i>Glossarium</i>	360
Partea a șasea. Analiza structurală a reprezentărilor sociale	363
6.1. Principii, obiective, etape	364
<i>Motto</i>	364
<i>Sinopsis</i>	366

IBDIS	We know books	
<i>Concepte-cheie</i>		368
6.1.1. Principii și obiective		368
6.1.2. Etape		374
<i>Synthesis</i>		379
<i>Referințe bibliografice și note</i>		381
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>		383
<i>Glossarium</i>		384
6.2. Stabilirea conținutului reprezentărilor sociale		386
<i>Motto</i>		386
<i>Sinopsis</i>		388
<i>Concepte-cheie</i>		389
6.2.1. Tehnica evocării libere		389
6.2.2. Tehnica hărții asociative		392
6.2.3. Tehnica rețelei de asociații		395
6.2.4. Tehnica chestionarului de caracterizare		398
<i>Synthesis</i>		407
<i>Referințe bibliografice și note</i>		409
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>		411
<i>Glossarium</i>		483
6.3. Identificarea modului de organizare a reprezentărilor sociale		414
<i>Motto</i>		414
<i>Sinopsis</i>		416
<i>Concepte-cheie</i>		417
6.3.1. Tehnica analizei de similitudine		417
6.3.2. Tehnica schemelor cognitive de bază		427
<i>Synthesis</i>		441
<i>Referințe bibliografice și note</i>		442
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>		446
<i>Glossarium</i>		448
6.4. Verificarea centralității elementelor unei reprezentări sociale		450
<i>Motto</i>		450
<i>Sinopsis</i>		452
<i>Concepte-cheie</i>		453

6.4.1. Tehnica inducției prin scenariu ambiguu	453
6.4.2. Tehnica punerii în discuție a nucleului central	459
6.4.3. Tehnica prototipic-categorială	466
<i>Synthesis</i>	479
<i>Referințe bibliografice și note</i>	481
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	483
<i>Glossarium</i>	484
6.5. Reperajul „zonelor mute“	486
<i>Motto</i>	486
<i>Sinopsis</i>	488
<i>Concepte-cheie</i>	488
6.5.1. Tehnica substituției	490
6.5.2. Tehnica decontextualizării normative	497
<i>Synthesis</i>	500
<i>Referințe bibliografice și note</i>	502
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	504
<i>Glossarium</i>	506
Partea a șaptea. Transformarea reprezentărilor sociale	507
<i>Motto</i>	508
<i>Sinopsis</i>	510
<i>Concepte-cheie</i>	510
7.1. Context și reprezentări sociale	512
7.2. Practici și reprezentări sociale	521
7.3. O aprofundare epistemică indispensabilă: elementele noi	532
7.4. Modele de transformare a reprezentărilor sociale	540
7.4.1. Modelul lui C. Flament	541
7.4.2. Modelul lui C. Guimelli	544
7.4.3. Modelul lui P. Mannoni	546
<i>Synthesis</i>	548
<i>Referințe bibliografice și note</i>	552
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	563
<i>Glossarium</i>	565

Partea a opta. Moartea reprezentărilor sociale	569
<i>Motto</i>	570
<i>Sinopsis</i>	572
<i>Concepte-cheie</i>	573
8.1. Viața are un început, dar și un sfârșit	574
8.2. Sensul morții	577
8.3. Moartea reprezentărilor sociale – un dat ineluctabil	578
8.4. Când și cum mor reprezentările sociale	581
<i>Sinthesis</i>	590
<i>Referințe bibliografice și note</i>	592
<i>Resurse informaționale suplimentare</i>	598
<i>Glossarium</i>	601
<i>Index nominum</i>	603
<i>Index rerum</i>	616

Motto

Reprezentările sociale (...) nu sunt nici cele ale societății primitive, nici survivante, în subsolul culturii noastre, din timpuri preistorice. Ele aparțin societății noastre de astăzi, zonei noastre politice, științifice și umane, care nu au avut niciodată timpul necesar pentru a deveni tradiții imuabile, sedimentându-se. Importanța lor continuă să crească în proporție directă cu eterogenitatea și fluctuația sistemelor unificante – științe oficiale, religii, ideologii – și cu schimbările pe care trebuie să le sufere acestea pentru a penetra viața cotidiană, devenind parte a realității comune. Cu alte cuvinte, e o nevoie continuă de a reconstitui forma înțelegerii care creează substratul de imagini și de înțelesuri, fără de care nicio colectivitate nu poate coopera.

S. Moscovici, „The Phenomenon of Social Representations”
(În R.M. Farr, S. Moscovici, *Social Representations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, p. 11)

Sarcina principală a psihologiei sociale este de a studia reprezentările sociale, proprietățile lor, originile și impactul lor.

S. Moscovici, „The Phenomenon of Social Representations”
(În R.M. Farr, S. Moscovici, *Social Representations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, p. 5)

Orientarea noastră de cercetare a afirmat cu tărie, prin teoria reprezentărilor sociale, că va unifica și revoluționa psihologia socială.

S. Moscovici, „De ce o pledoarie pentru studierea reprezentărilor sociale în psihologie?”

(În *Psihologia socială. Buletinul Laboratorului „Psihologia câmpului social”*, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2002, nr. 9, p. 6)

Conceptul de reprezentare socială redă un concept fundamental al psihologiei sociale.

G.-N. Fischer, *Les concepts fondamentaux de la psychologie sociale*
(Paris, Dunod, 1987, p. 48)

Dacă psihologia socială vrea să fie ceea ce pretinde că este, adică o știință a interacțiunilor, reprezentările sociale trebuie să constituie centrul ei de interes.

W. Doise, A. Palmonari, „Caracteristici ale reprezentărilor sociale”
(În A. Neculau, coord., *Psihologie socială. Aspecte contemporane*, prefață de S. Moscovici, Iași, Editura Polirom, 1996, p. 23)

Există toate premisele pentru aceea ca teoria reprezentărilor sociale să stea la baza dezvoltării psihologiei sociale în secolul al XXI-lea.

Т. П. Емельянова, *Конструирование социальных представлений в условиях трансформации российского общества*
(Москва, Издательство „Институт психологии РАН”, 2006, с. 53)

Punându-se problema difuzării cunoștințelor, a raporturilor dintre gândire și comunicare, a genezei simțului comun, S. Moscovici a deschis o nouă eră, o vârstă a reprezentărilor sociale. Conceptul a „prins” cu rapiditate, devenind central și comun tuturor științelor sociale.

A. Neculau, „Psihologia socială în Noua Europă”
(În S. Moscovici, *Psihologia socială sau mașina de fabricat zei*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1994, p. 261)

Sinopsis

În prima parte a lucrării, ne-am propus, pentru început, să-i oferim cititorului o viziune globală asupra transformărilor sociale din ultimul timp. Conducându-ne de studiile unora dintre cei mai valoroși filosofi, sociologi, politologi și economiști ai contemporaneității, arătăm că, în principiu, ne mișcăm cu toții spre un viitor a cărui „scenă” socială va fi dominată de *jocul alternativelor, cugetul liber, diversitatea interpretărilor*. Apoi, pornind de la constatarea potrivit căreia tendințele care se fac observate la momentul de față pun în ordinea de zi problema *reevaluării substanțiale a cunoștințelor cu referire la om și la relațiile pe care el le dezvoltă sau intenționează să le dezvolte în varii contexte sociale*, vorbim despre soarta pe mai departe a *psihologiei sociale*, a aceluși *teritoriu-punte* unde, cu o expresie încetățenită, „se preia ceea ce este social în psihologie și ceea ce este psihologic în sociologie” și unde contează „nu atât individul, ca unitate separată, sau colectivitatea, ca structură socială autonomă”, cât „interacțiunea dintre individ și colectivitate”. Pe acest fundal ideatic, cititorului i se oferă date care demonstrează că psihologia socială, în calitatea sa de domeniu științific interdisciplinar, trebuie să-și treacă atenția de la societatea „stabilă”, coerentă, încheată și ierarhizată (care, de fapt, și-a „trăit traiul”) la societatea „instabilă”, dinamică și incoerentă (aflată în plină ascensiune) și că „schimbarea la față” a psihologiei sociale este indispensabil legată de cunoașterea și propagarea pe toate căile posibile a conceptului de reprezentări sociale. În ultima parte a prezentului compartiment se arată că actualmente se întrunesc toate condițiile pentru a putea vorbi despre o *eră a reprezentărilor sociale*, ultima însemnând perioada de glorie a

conceptului de reprezentări sociale, transformarea acestuia într-un element central și comun tuturor științelor socio-umane, într-un factor care „ne ghidează în modul de a numi și de a delimita diferitele aspecte ale realității noastre zilnice, în modul de a le interpreta, de a decide asupra lor și, când e cazul, de a lua o poziție față de ele și de a apăra această poziție”.

Concepte-cheie:

- **conflict social**
- **câmp social**
- **liberalism**
- **schimbare socială fundamentală**
- **psihologie socială**
- **psihologie socială psihologică**
- **psihologie socială sociologică**
- **sociologie psihologică**
- **conceptul de reprezentări sociale**
- **era reprezentărilor sociale**

1.1. Secolul XXI și însemnele unei mari transformări sociale

Cu ceva timp în urmă, Francis Fukuyama, nume de referință în politologia americană contemporană¹, pune începuturile unei polemici care, după cum estimează unii observatori², „sporește din zi în zi și care nu pare a se sfârși prea curând”.

Amplasată în studiul *The End of History and Last Man*?³, polemica avută în vedere pune pe ordinea de zi un subiect extrem de important – tot mai pronunțata neputință a maselor de a evita sentimentul că în jurul lor „se petrece ceva fundamental”.

Conform viziunii lui F. Fukuyama, adversar înverșunat al abordărilor cu caracter reduționist (mai ales al conceptelor de *politică de forță și determinism economic*), perioada istorică pe care o traversăm reprezintă o *fază de mare plictiseală*, un însemn al declinului spre un paroxism al *violentei ideologice*, o *perioadă de instituire a unor stări ce amenință* cu apocalipsa finală a războiului nuclear.

Drastică și necruțătoare, această perioadă nu poate simboliza însă în niciun caz *sfârșitul civilizației*. Și asta pentru că ea – cu toate metehnele pe care le are – nu este în stare să anihileze energiile

morale concentrate în om. În pofida „*atmosferei de plictiseală și a declinului spre un paroxism al violentei ideologice*”, acesta din urmă reușește să se mențină în spațiul culturii, asigurând primatul condiției spirituale asupra celei instinctuale.

Faptul că omul, ajungând la sfârșitul secolului XX, reușește să se mențină în spațiul culturii îl face pe F. Fukuyama să anunțe că acest sfârșit de secol marchează începuturile unei *victorii*. Ale cărei *victorii*? Răspunsul omului de știință american nu întârzie să apară: *ale unei victorii liniștite și, totodată, sigure a liberalismului*.

De ce a *liberalismului și nu, spre exemplu, a conservatorismului, naționalismului, socialismului reformist, ecologismului sau/și feminismului*?

Pentru că, preluând tot ce e mai bun din aceste și alte doctrine asemănătoare, *liberalismul* dă dovadă de un *stil și un temperament* din care realmente izvorăsc stări precum *libertatea de gândire și de credință, spiritul critic și marea diversitate relațională, posibilitatea de a vedea viața în culori și profunzimi dintre cele mai diferite, diminuarea expansionismului politic, încurajarea semnificativă a interesului privat și, totodată, susținerea pe scară largă a celor mai importante sectoare din cadrul vieții publice (economiei, religiei, moralei și educației, aparținându-le, în context, o poziție prioritară)*. Calificat drept *curajos*⁴, conceptul lui F. Fukuyama marchează intrarea omenirii într-un nou ciclu istoric, într-o fază de evoluție în care ideologia democrației liberale triumfă și în care expresia lui St. Sestanovich „*violența și constrângerea încep să joace un rol tot mai puțin important atât în relațiile dintre oameni, cât și în marea politică a lumii*”.

Evident, autorul studiului *The End of History and Last Man?* nu este unicul care consideră că *libertatea de gândire* sau încurajarea interesului privat ar putea oferi omenirii o nouă perspectivă, un nou impuls, o altă „fișă de parcurs”. Constatând acest fapt, vom releva că la același sau aproximativ același unghi de vedere recurg – între timp – și mulți alți cunoscuți analiști din domeniul sociologiei, filosofiei și/sau științelor politice.

Cum procedează, bunăoară, R. Dahrendorf? Analizele incluse în *Conflictul social modern*⁶, lucrare centrată pe conceptul de *schimbare socială fără revoluție*, arată că, în perioada istorică imediat următoare, oamenilor li se vor oferi noi șanse de viață. Potrivit autorului citat, tot mai multe fapte și fenomene indică perspectiva instaurării unei societăți care va pune preț atât pe *diferențele*, cât și pe *legăturile adânci* existente la nivelul *identității culturale* („ligaturi“), adică a unei societăți în care *individualismul* („opțiunile“) va coexista armonios cu *spiritul colectivist* („îndreptările“). Modul în care își vor duce existența „generațiile de mâine“, este convins cel despre care se spune că a reformat în cea mai mare măsură London School of Economics și Oxford College St. Anthony, va viza nu atât „societatea comunistă“ a lui K. Marx sau „situația staționară“ a lui J.S. Mill, cât „politica de conflict regularizat și economia socială a maximizării șanselor de viață individuale“. Atunci când „impozitele vor scădea, iar spiritul de întreprindere se va ridica“, opțiunea pentru „posibilitățile deschise de alegere“ se va întări semnificativ, înăbușind orice tentativă de frânare a inițiativelor de extracție privată, inclusiv „intenția de a sparge privilegiile și a-i emancipa pe cei neprivilegiați“.

A. Toffler⁷, un alt remarcabil gânditor al contemporaneității, referindu-se la schimbările socio-economice și politice din ultima vreme, observă că în structura complexă a puterii – care structură, precum s-a specificat nu o singură dată, este chemată să mențină lumea într-o stare cât de cât asamblată, apar, din ce în ce mai frecvent, însemne ale *dezintegrării*. Semnificativă în acest sens este lucrarea intitulată *Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*⁸. La birou, în supermarket, la bancă, în cabinetele administrative, în biserici, spitale, școli sau locuințe, vechile tipare ale vieții sociale se fracturează de-a lungul unor linii necunoscute până acum. Șeful de birou și supraveghetorul de la parterul uzinei descoperă, amândoi, că muncitorii nu mai îndeplinesc ordinele orbește, așa cum au făcut odinioară. Pun întrebări și pretind răspunsuri. Ofițerii militari află același lucru despre trupele lor. Șefii poliției – despre agenți. Profesorii – despre

studenți. Doctorii – despre pacienți. Menționând că asemenea comutații relaționale pot fi întâlnite la orice pas, A. Toffler avansează ideea conform căreia *societatea umană este supusă proceselor de emancipare și deprofanizare*. Oprindu-se, în context, la metamorfozele care se produc în psihologia grupurilor de pacienți, el ține să menționeze că de-a lungul zilelor de glorie ale dominației medicilor, aceștia păstrau un monopol strâns asupra cunoștințelor de specialitate. Rețetele erau scrise în latină, furnizând profesiei un cod semisecret, care-i ținea pe majoritatea pacienților în necunoștință de cauză. Publicațiile și textele medicale se rezumau doar la cititorii profesioniști. Conferințele medicale erau închise accesului neștiutorilor. Doctorii controlau programele de studii și înscrierile în facultățile de medicină. Confrunțați această situație cu cea de astăzi, ne îndeamnă A. Toffler, când pacienții au un acces nemaipomenit la cunoștințele medicale. Cu *personal computer* și *modem*, oricine poate intra direct de la domiciliu în baze de date precum *Index Medicus*, obținând documente științifice despre orice, începând cu *boala lui Addison* și sfârșind cu *Zygomicoza*. O dată sau de mai multe ori pe săptămână, atenționează analistul american, orice telespectator poate urmări programe de înaltă tehnicitate medicală. Multe asemenea emisiuni prezintă un aviz în sensul că „o parte dintre aceste materiale s-ar putea să nu fie recomandabile marelui public“. Dar cel care decide este *telespectatorul*. Pe scurt, monopolul cunoștințelor medicale de specialitate este complet sfărâmat. Doctorul nu mai este un zeu.

Exemplele aduse mai sus sunt suficiente, credem, pentru a putea spune că există o legătură organică între ceea ce se va întâmpla cu noi mai departe și ceea ce întruchipează – în totalitate, și nu doar parțial – *libertatea de gândire sau spiritul critic, diversitatea relațională sau posibilitățile de alegere deschisă, politicile de regularizare a conflictelor sau strategiile sociale de maximizare a șanselor de viață privată*. În legătură cu această stare de lucruri, nu ni se par deloc exagerate afirmațiile potrivit cărora platforma liberalismului redă fie „o sintaxă primară a gândirii politice“, fie „singura dimensiune a imaginarului nostru social, fie unica putere

ce promite să transforme întreaga lume într-o variantă a Californiei, sub mirajul confortului material și al celui spiritual⁴⁹.

Rezumând, evoluăm cu toții spre un viitor al cărui câmp social va fi dominat de *jocul alternativelor*, de *cugetul liber*, de *diversitatea interpretărilor*. Nu încapе îndoială că acest viitor se va caracteriza printr-un stil de viață ale cărui caracteristici definitorii vor fi *discontinuitatea*, *relativismul* și *dinamicitatea*. În limitele lui, *individualismul*, *egalitarismul*, *universalismul* și *progresismul* vor constitui, după toate probabilitățile, punctele de reper ale luărilor de atitudine și ale liniilor de acțiune.

1.2. Nevoia de o altă psihosociologie

Tendințele care se fac văzute în ultimul timp – și care nu întârzie să se regăsească, precum am văzut, în opticile interpretative ale unora dintre cei mai valoroși filosofi, sociologi, politologi sau economiști ai contemporaneității – pun pe ordinea de zi problema *reevaluării substanțiale a cunoștințelor cu referire la om și la relațiile pe care el le dezvoltă sau intenționează să le dezvolte în varii contexte sociale*. Pe un asemenea fundal, sunt luate în calcul, cu o frecvență crescândă, metamorfozele care urmează să se producă în sfera *psihologiei sociale*, în acel *teritoriu-punte* unde, după cum preferă să se exprime specialiștii, „se preia ceea ce este social în psihologie și ceea ce este psihologic în sociologie” și unde contează „nu atât individul, ca unitate separată, sau colectivitatea, ca structură socială autonomă”, cât „interacțiunea dintre individ și colectivitate”. Anume de aici, din zona în care se pun multiple întrebări cu referire la natura și consecințele relațiilor interumane, trebuie să vină confirmarea unei *mari deplasări de accent*, a unei reconfigurări susceptibile să confere *un alt calibru și o altă semnificație științei centrate pe studiul sistematic al indivizilor aflați într-o continuă legătură cu semenii lor și cu mediul cultural-ideologic în care își duc existența*. Dacă *jocul alternativelor*, *cugetul liber* sau *diversitatea interpretărilor* – și nu *conștiința închistată* sau *unilateralitatea abordărilor* – devin însemnele primordiale ale vieții de zi cu zi a